

HÜSEYN CAVIDİN ƏSƏRLƏRİNDƏ SİNTAKTİK FİQURLARIN USLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Azərbaycan ədəbiyyatının böyük klassiki, bənzərsiz söz ustası, mütəfəkkir şair və dramaturqu Hüseyn Cavid ədəbiyyatımıza gözəl əsərlər bəxş etmişdir. Məlum olduğu kimi, şeir üçün qoyulan ən başlıca tələb və şərtlərdən biri isə yüksək obrazlılıq və bədiilik, bəlağət və fəsaahət, poetizm və sənətkarlıq və s. kimi məsələlərdir. Bu isə o deməkdir ki, H.Cavidin dilindən danışdıqda ilk növbədə böyük şairin əsərlərinin bədiiliyi və obrazlılıq keyfiyyətlərindən, poetik xüsusiyyətləri və sənətkarlıq özəlliklərindən ayrıca və xüsusi olaraq danışmaq lazım gəlir.

H.Cavid öz əsərlərində Azərbaycan dilinin zəngin frazeologiyasından bəhrələnmiş, həm fonetik, həm leksik, həm də sintaktik vahidlərin üslubi imkanlarından özünəməxsus bir tərzdə və xüsusi bacarıqla istifadə etmişdir. Onun əsərləri yüksək şeirliyi, bədiiliyi və obrazlılığı ilə oxucunu heyərdə qoyur və yüksək şeirliyi ilə yanaşı, şair-dramaturqun böyük məharətlə işlədiyi məcaz növləri, eləcə də şeirin bədii təsir gücünü artırmağa xidmət edən, ona bənzərsiz musiqilik və ahəng verən, qulağı oxşayan alliterasiya və assonanla seçilir.

“İblis” faciəsinin müxtəlif yerlərində işlənmiş aşağıdakı nümunələr də fikrin obrazlı və poetik ifadəsi baxımından diqqətçəkicidir:

Gəliyor işte o qönçədəhən...
Yoqmudur səndə, gülüm, heç insaf...
Ah aman, halı nasıl hüznəvər,
Gözlərindən saçılır şimşəklər...
Şərqin əsəbi çöhrəsi bilməz ki, nə yapsın
Bilməz ki, sağır göylərə, yaxud bana tapsın...

Qeyd edək ki, birinci misrada işlənmiş “qönçədəhən” (qönçə ağız) sözü bədii təyin, yəni epitet, ikinci nümunədəki (misradaki) “gülüm” isə istiarədir. Bu misrada eyni zamanda inversiya və bədii sualdan da istifadə olunmuşdur. Sonrakı beytdəki “gözdən şimşək saçılması” və sonuncu nümunədəki “Şərqin əsəbi çöhrəsi” ifadəsi də istiarə, “sağır (kar) göy” ifadəsi isə epitetdir (3, səh.2).

Məcəzlərlə yanaşı şair əsərlərində sintaktik fiqurların (anafora, epifora, antiteza, bəddi sual, bədii xitab və s.) üslubi xüsusiyyətlərindən də yararlanmışdır. Anafora eyni nitq vahidinin ardıcıl işlənmə və ya bir-birinə yaxın yerləşən misraların, bəndlərin, yaxud da cümlələrin (və ya onun hissələrinin), abzasların, hətta fəsillərin əvvəlində təkrar edilməsindən ibarət olan bədii-üslubi fiqurdur (1,səh.72). Cavid bu üslubi fiqurdan çox məharətlə istifadə etmişdir:

Həpsinin amalı bir, əfkarı bir,
Həpsinin iqbalı bir, idbarı bir.
Həpsi yalnız bir həqiqət aşığı,
Həpsi bir vicdanla dinlər xalığı (2, səh.85)
Mərhəmətsizdir işte köhnə fələk,
Bəşəriyyətlə əylənir daim.
Bəşəriyyətlə əylənir gülərək...
Dünkü məhkum olur bu gün hakim,
Dünkü bədbəxt olur bu gün məs'ud,
Dünkü məs'ud olur bu gün mərdud (2, səh. 89)

Cavidin əsərlərdə geniş işləklilik qazanan təkrir növlərindən biri də epiforadır. Ritorika kitablarında bu təkrir növü antistrofa adı ilə də verilir. Epifora anaforanın əksinə olaraq, eyni nitq

vahidinin ardıcıl işlənən və ya bir-birinə yaxın yerləşən misraların, bəndlərin, yaxud da cümlələrin (və ya onun hissələrinin), abzasların sonunda təkrar edilməsindən ibarət olan üslubi fiqurdur (1, səh.78):

Verdim o gün ki, zülfi-pərişanə gönlümü,
Saldı nigar o zülfədə zindanə gönlümü.(2, səh.112)
Azadə bir havada çiçəklənmək istiyor,
Pək tatlı bir ümidilə əylənmək istiyor. (2, səh.79).

Bədii əsərlərdə rast gəlinən maraqlı təkrir növlərindən biri də simploka adlanır. Bu üslubi fiqur eyni zamanda həm anafora, həm də epiforadan düzələn cümlələr vasitəsilə meydana gəlir (2, səh.84):

Sənsiz cənnət xərabəzarə bənzər,
Sənsiz gönül ıssız məzarə bənzər (2, səh.188).
Hər günəşə vardım, ləkəli gördüm,
Hər vicdana girdim, kölgəli gördüm.
Parlaq imanları şübhəli gördüm, (2, səh.224).

Sərbəst təkrir isə eyni nitq vahidinin bir və ya yanaşı işlənən bir neçə cümlənin müxtəlif yerlərində təkrarıdır. Müəllifin təkririn bu növündən də məharətlə istifadə edərək obrazlılığı artırmağa müvəffəq olmuşdur:

Yanar ruhum dəmadəm, ruhi-məcruhum yanar, sızlar,
Əvət, uzaqda səadət var, eşqə hörmət var,
Yaqın zəhərlidir, amma uzaqda cənnət var;
Uzaqda var əbədiyyət ki, başqa ne'mətdir (2, səh.70).

Nəzm və nəsir əsərlərində rast gəlinən təkrir növlərindən biri də anadiplosis adlanır. Anadiplosis əvvəlki misra və ya cümlənin son nitq vahidinin sonrakı misra və ya cümlənin əvvəlində təkrarlanmasından ibarət bədii-üslubi fiqurdur. Bu üslubi fiqurun köməyi ilə ardıcıl işlənən cümlə və ya misralarda ifadə olunan ideya-məzmun əlaqəsi formalaşır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, birinci cümlənin son sözü ilə ikinci cümlənin başlanması xüsusiyyəti, əsasən, xəbərlə bağlıdır (1, səh.89):

O qarlı dağları təzyin edən qızılgüllər
Deyil cənazə... birər xəndədir, həyata gülər.
Gülər bəni-bəşərin duyğusuz səfillərinə,
Gülər həmiyyətə biganə səngdillərinə (2, səh. 72).

Cavidin öz yaradıcılığında adi xitablarla yanaşı bədii xitablara da yer verilmişdir:

Açmasın çiçəklər, gülməsin güllər,
Ötüşməsin şirin dilli bülbüllər,
Dərdim çoxdur, ellər, ellər, ay ellər!
Yar-yar deyib gecə-gündüz ağlarım (2, səh.74).

H.Cavid geminasiya və ya reduplikasiya adlanan təkrir növündən də istifadə etmişdir. Burada isə eyni nitq vahidi bir misra və ya cümlənin əvvəlində, ortasında, yaxud da sonunda ardıcıl olaraq təkrar edilir ki, bu da həmin ifadəyə xüsusi məna çalarları əlavə edir (1, səh.70):

Uçar, uçar, yenə ruhum diyari-hüznə qoşar,
Uzaq, uzaq, pək uzaq bir mühit içində yaşar.
Soğuq, soğuq!.. Gecə keçmiş, bütün cihan susmuş,
Uzaqda inliyor ancaq zavallı bir bayquş (2, səh.51).
Xayır, xayır, yaşamam qeyri, ey kədərli həyat!
Çəkil də get, bana rahat ver! İstəməm heyhat!.. (2, səh.95)

H.Cavidin şeirlərində ritorik suallar da mühüm yer tutur. Ritorik sual cümlələri quruluşca sual şəklində olmalarına baxmayaraq, məzmunca sual ifadə etməyən cümlələrdir və bu baxımdan onlar həqiqi sual cümlələrindən fərqlənir. Sual cümlələrinin bu növündə cavab tələb olunmur. "Ritorik sual müəbil tərəfdən cavab almaq məqsədi ilə işlənmədiyinə və müəyyən informasiya

gətirdiyinə görə fikrin bitməliyi, tamlığı baxımından ona cavab vermək ehtiyacı da qalmır (1, səh.29):

O top, tüfək, o qılıclar, zəhərli qumbaralar
Nə istər, ah, niçin böylə gürləyib parlar!?
Nədir şu qəhrü fəlakət? Nədir bu qəhtü qəla?
Nədir şu kinü ədavət, nədir bu dərdü bəla? (2,səh.51).
Nə istər bir-birindən anlaşılmaz, sayğısız insan!?
Olur mə'murələr viran, qopar atəşli tufanlar.
Fəqət bunlar, bu vəhşətlər, bu dəhşətlər niçin bilməm?
Əcəb, xalimi insafü mürüvvətdən bütün aləm!?
Bu qəsvətlər niçin bilməm? "Niçin? Ya Rəb, niçin?" derkən,
Qopub bir seyhə, müdhiş bir sədə, bir nə'reyi-hey-hey! (2, səh.78).

Cavidin yaradıcılığında antiteza mühüm bir üslubi fiqur kimi çıxış edir. Antiteza dilin iki səviyyəsinin ünsürləri — leksik və sintaktik vahidlərin iştirakı ilə yaranır. Leksikada, əsasən, antonimlər (mütləq və ya mətni antonimlər), sintaksisdə isə həm antonimlərin iştirakı ilə əmələ gələn mətlər, həm də öz-özlüyündə kəskin fərqlənən, ümumi məzmununda ziddiyyət ifadə olunan ayrı-ayrı cümlələr üslubi təzad kimi ortaya çıxır (1, səh..52):

"Böyük, kiçik, qara, ağ, hət xristiyan, islam,
Şəhərli, köylü, maarifpərəst, cahili-tam.
Bütün bəşər nə hüquq istiyorsa, hət alacaq;
Qəvi zəif ilə bir yerdə kamran olacaq..." (2, səh.52).

Böyük söz ustadı Hüseyn Cavidin çoxşaxəli və rəngarəng yaradıcılığı araşdırılarkən sənətkarın dil və üslub xüsusiyyətlərinin imkanlarının genişliyinin bir daha şahidi olur.

ƏDƏBİYYAT:

1. Bəylərova Aytən. Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı, "Nurlan", 2008, 212 səh.
2. Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə. I cild. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005, 256 səh.
3. Nağısoylu Möhsün. Hüseyn Cavid dilinin bədii xüsusiyyətləri haqqında. Bakı, 2017, <http://edebyyatqazeti.az/news/edeby-tenqid/1101-huseyn-cavid-dilinin-bedii-xususiyetleri-haqqinda>

SUMMARY

The article speaks about the creativity of Azerbaijani poet and playwright H.Cavid. The poet's poems include the artistic and literary qualities, poetic and mastery characteristics, syntactic figures in poems: repetition, anaphora, epiphore, appeal, antithesis, rhetorical question, etc. is mentioned.